

Monografia jest rozprawą będącą podstawą uzyskania habilitacji dr. hab. Jędrzeja Paszkiewicza – adiunkta w Instytucie Historii (Zakład Bałkanistyki) Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Książka jest pierwszą w języku polskim analizą polityki zagranicznej i dyplomacji Grecji w kwestii bezpieczeństwa ukazanej w kontekście stosunków międzynarodowych na Bałkanach w okresie międzywojennym. Autor postawił przed sobą ambitne i trudne metodologicznie zadanie oceny roli i znaczenia Grecji w umacnianiu bezpieczeństwa międzynarodowego na Bałkanach, a także określenia znaczenia tego regionu dla jej bezpieczeństwa narodowego. Dokonał analizy stosunków Grecji z państwami sąsiedzkimi (Albania, Bułgaria, Jugosławia, Turcja) oraz mocarstwami europejskimi, głównie z Włochami.

Zagadnienie podane w tytule rozprawy zostało przedstawione wielowątkowo. Autor scharakteryzował międzynarodowe i wewnętrzne czynniki kształtujące politykę bezpieczeństwa Grecji, zwłaszcza kwestię mniejszości etniczno-religijnych. J. Paszkiewicz nie ograniczył się do analizy działań dyplomatycznych, ale podjął także wątki, które nie pozostawały bez wpływu na bieg negocjacji i rozmów prowadzonych w kręgu dyplomatów i polityków. Zaprezentował stanowisko opinii publicznej w Grecji i innych państwach wyrażanej w prasie i publicystyce oraz opinie kręgów dyplomatycznych innych państw regionu i mocarstw zachodnioeuropejskich, głównie Wielkiej Brytanii. Książka poszerza znacząco dotychczasową wiedzę na temat polityki zagranicznej Grecji w opisywanym okresie. Zawiera analizę wielu problemów, które we wcześniejszych opracowaniach przedstawiano powierzchownie bądź fragmentarycznie.

Rozprawa została oparta na bogatym i różnorodnym materiale źródłowym. Autor, który opanował język nowogrecki, wykorzystał przede wszystkim materiały znajdujące się w Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Atenach. Szczególnie przydatne okazały się raporty z greckich placówek dyplomatycznych w krajach sąsiedzkich z lat 1923–1936. Spożytkował ponadto dokumentację dyplomatyczną z archiwów w Rzymie, Belgradzie, Sofii, Archiwum Akt Nowych w Warszawie i The National Archives w Londynie (autor używa nazwy Public Record Office, która nie obowiązuje od

2003 r.). We *Wstępie* rozprawy nie ma jednak charakterystyki zebranych archiwaliów ani ich krytycznej oceny, a zwłaszcza określenia stopnia przydatności dla badanego zagadnienia. Należałoby np. ocenić wartość źródłową materiałów Poselstwa RP w Atenach czy corocznych raportów (*Annual report*) wydarzeń w Grecji, do których autor wielokrotnie się odwoływał. Nie ma informacji, kto sporządził *Annual report*, urzędnik Foreign Office stosownego Departamentu na podstawie nadesłanych do centrali materiałów, czy brytyjska placówka dyplomatyczna w Atenach? Oprócz materiałów archiwalnych autor wykorzystał 25 publikacji dokumentów państw bałkańskich, włoskich i brytyjskich; dzienniki, pamiętniki i przemówienia polityków i dyplomatów (10 pozycji) oraz monografie i opracowania zbiorowe autorów greckich, włoskich, jugosłowiańskich, brytyjskich, polskich i innych.

Mimo tak bogatej i różnorodnej podstawy źródłowej upomniałbym się o jej uzupełnienie o publikacje dokumentów, które dla badanego zagadnienia mają drugorzędne znaczenie, ale przy pisaniu rozprawy z zakresu historii stosunków międzynarodowych okresu międzywojennego powinny być wykorzystane. Brakuje przede wszystkim wydawnictwa *Documents Diplomatiques Français (DDF)* dla lat 1932–1936. Kwerenda źródłowa w archiwum francuskiego MSZ dałaby materiał do lat 1923–1931 (w serii *DDF* ukazały się do tej pory jedynie tomy za lata 1920–1922). Prawdopodobnie autor nie miał możliwości przeprowadzenia badań w Paryżu, tym bardziej więc powinien sięgnąć do publikacji francuskich dokumentów dyplomatycznych. Francja odgrywała wszak istotną rolę – o czym autor niejednokrotnie nadmienia – nie tylko w Europie Środkowej, ale również w kwestiach bałkańskich. Chodzi mi nie tyle o analizę relacji francusko-greckich, co o przedstawienie ocen i opinii formułowanych przez Quai d’Orsay i francuskich przedstawicieli dyplomatycznych w stolicach państw bałkańskich na temat polityki władz greckich. Autor przytacza niekiedy francuskie opinie, przywoływane za raportami dyplomatów brytyjskich czy polskich. Wzbudza to jednak wątpliwość, czy pochodzące „z drugiej ręki” informacje o stanowisku Francji można uznać za miarodajne.

W wykazie źródeł drukowanych nie ma też publikacji *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik*, która byłaby przydatna zwłaszcza dla lat trzydziestych, kiedy nasiliła się gospodarcza i polityczna penetracja Niemiec na Bałkanach. Enigmatyczna jest informacja o wykorzystaniu *Documents on British Foreign Policy (DBFP)*, nie po-

dano bowiem, które tomy serii I i II zostały wykorzystane (podobny zapis: *Documenti Diplomatici Italiani*, Roma 1954–1986, seria VII, VIII). Wśród *DBFP* brakuje serii IA, która zawiera dokumentację dotyczącą kwestii bezpieczeństwa europejskiego w latach 1925–1930. Co prawda autor przeprowadził kwerendę źródłową w The National Archives w Londynie, ale nie wyjaśnił – o czym już wspomniałem – jakie materiały i do jakich zagadnień poruszanych w rozprawie tam uzyskał. Zwykle kolejność w badaniach jest taka, że najpierw wykorzystuje się (sprawdza) materiał opublikowany, a następnie poszukuje się w archiwach dokumentów uzupełniających bądź niezbędnych do sformułowania wniosku.

Konstrukcję opiniowanej, wielowątkowej, rozprawy należy uznać za rozwiązanie optymalne. Praca – nie licząc *Wstępu*, *Zakończenia* i *Bibliografii selektywnej* – składa się z czterech zasadniczych rozdziałów podzielonych na podrozdziały. Narracja obejmuje wydarzenia od klęski Grecji w wojnie z Turcją i konferencji lozańskiej w latach 1922–1923, zakończonej podpisaniem układu pokojowego, do przełomu 1935 i 1936 r., kiedy w kraju nastąpiło przywrócenie monarchii, a w ramach Ententy Bałkańskiej została przyjęta ostatecznie formuła greckich zobowiązań sojuszniczych. Rozdział I ma charakter problemowy, ukazuje zewnętrzne i wewnętrzne uwarunkowania polityki bezpieczeństwa Grecji. Kolejne rozdziały, napisane w konwencji chronologiczno-problemowej (wyłamuje się z niej część A rozdziału IV), prezentują międzynarodowe aspekty bezpieczeństwa narodowego Grecji (1922–1928), problem bezpieczeństwa Grecji w polityce rządu Elefteriosa Wenizelosa (1928–1932) oraz stanowisko Grecji w kwestii współpracy polityczno-wojskowej na Bałkanach w drugiej połowie lat dwudziestych i w pierwszej połowie lat trzydziestych. Wyznaczone przez autora ramy chronologiczne rozprawy nie budzą zastrzeżeń. Także cezury dzielące poszczególne rozdziały czy podrozdziały rozprawy są właściwe i określają etapy ewolucji polityki Aten wobec kwestii bezpieczeństwa w regionie bałkańskim. Przyjęcie układu chronologicznego narracji pozwoliło ukazać dynamikę opisywanych wydarzeń. Powtórzenia są stosunkowo nieliczne. Szkoda, że każdego rozdziału nie kończą wnioski, które – przy wielowątkowości analizowanego zagadnienia i bogactwie faktografii – porządkowałyby obszerny materiał i wskazywały na istotę poszczególnych zagadnień. Uzupełnieniem zasadniczego tekstu jest siedem przydatnych dla czytelnika aneksów (premierzy i ministrowie spraw zagranicznych Grecji i państw sąsiedzkich w latach 1920–1940, mniejszości narodowe, etniczne i religij-

ne w Grecji według spisu ludności z 1928 r.) oraz pięć map. Książka zawiera indeks nazwisk, indeks nazw geograficznych i streszczenie w języku angielskim.

We *Wstępie* autor przytoczył politologiczne definicje „bezpieczeństwa międzynarodowego” i „bezpieczeństwa narodowego”, które stanowią teoretyczną podstawę narracji historycznej rozprawy. Nie napisał jednak, jakimi posłużył się metodami badawczymi, co traktuję jako niezamierzone przeoczenie. Z lektury monografii wynika, że dominuje metoda deskryptywna – wydarzenia są opisywane chronologicznie w celu ilustracji przyjętych założeń. Zastosowana została też metoda porównawcza, pokazująca, że dyplomacja grecka kierowała się nie zawsze analogicznymi założeniami w stosunkach z państwami sąsiedzkimi i mocarstwami europejskimi oraz metoda ilościowa w odniesieniu do zagadnień narodowościowych.

W prezentacji uwarunkowań zewnętrznych greckiej polityki bezpieczeństwa zabrakło – moim zdaniem – przynajmniej zasygnalizowania stanowiska dyplomacji greckiej wobec działań Ligi Narodów (LN) na rzecz udoskonalenia systemu bezpieczeństwa międzynarodowego w latach dwudziestych i na początku lat trzydziestych. Liga była wtedy głównym forum dyskusji i propozycji zorganizowania bezpieczeństwa międzynarodowego, wyrażonych w projekcie *Traktatu o pomocy wzajemnej* z 1923 r., w *Protokole Genewskim* z 1924 r. (projekt współredagował delegat Grecji Nikolaos Socrates Politis), rezolucji Zgromadzenia LN z 25 września 1926 r. zalecającej zawieranie regionalnych paktów bezpieczeństwa analogicznych do układów lokarnieńskich. Dyskusja nad zagadnieniem zależności bezpieczeństwa i rozbrojenia osiągnęła apogeum podczas światowej Konferencji Rozbrojeniowej w Genewie (1932–1937), w której aktywną rolę odgrywał N. Politis, wybrany na jej wiceprzewodniczącego. W maju 1933 r. przewodniczył on Komitetowi ds. Bezpieczeństwa, który przedstawił raport w sprawie konwencji o definicji agresora, zgłoszonej przez sowieckiego delegata Maksyma Litwinowa. Politis zaprezentował wtedy autorską definicję agresora.

Uważam, że w rozdziale o uwarunkowaniach wewnętrznych greckiej polityki bezpieczeństwa powinien znaleźć się fragment (nawet podrozdział) charakteryzujący kreatorów polityki zagranicznej Grecji. Zabrakło informacji o strukturze i funkcjonowaniu greckiego MSZ oraz porównania aparatu decyzyjnego w okresach królestwa i republiki. Kilku premierów pełniło wtedy jednocześnie funkcje ministrów spraw zagranicznych, co należałoby skomento-

wać. Autor poświęcił sporo miejsca E. Wenizelosowi, a przecież warto byłoby przybliżyć czytelnikowi również sylwetki pozostałych premierów, jednocześnie szefów MSZ (na s. 226 jest taka informacja o Aleksandrosie Papanastasiou), a także bardziej znaczących greckich przedstawicieli dyplomatycznych za granicą, wskazania zakresu ich kompetencji i doświadczenia międzynarodowego. Wyróżniał się pod tym względem Thanassis Agnides, z wykształcenia prawnik, który niemal przez cały okres istnienia LN funkcjonował w jej Sekretariacie (1919–1942). Był m.in. członkiem Sekcji ds. mniejszości, Sekcji Politycznej i Sekcji ds. rozbrojenia. Zabrakło mi zwłaszcza zwięzłej charakterystyki działalności dyplomatycznej wspomnianego już N. Politisa, profesora prawa międzynarodowego, ministra spraw zagranicznych, delegata Grecji w LN, ambasadora we Francji. Politis był – obok Wenizelosa – najbardziej znaną w wielu krajach postacią zarówno jako autor prac z zakresu prawa międzynarodowego, jak i działalności dyplomatycznej. W 1928 r. był nominowany – jako pierwszy Grek – do Pokojowej Nagrody Nobla.

W podrozdziale C *Uwarunkowania społeczno-polityczne Grecji* rozdziału I autor poświęcił sporo miejsca – i słusznie – roli wojskowych w systemie państwowym Grecji oraz ich ambicji politycznych, ale grecka scena polityczna była przecież szersza. Zabrakło charakterystyki układu sił politycznych, działających partii i ugrupowań, a także ich organów prasowych zarówno w okresie królestwa, jak i republiki. Jeśli więc autor używał słowa „opozycja”, to czytelnik nie był zorientowany, o jakie siły polityczne chodzi. Informacje na ten temat pojawiały się dopiero w dalszych partiach książki. Od s. 175 autor zaczął też informować czytelnika o profilu politycznym gazet greckich, których opinie przytaczał.

J. Paszkiewicz przyjął założenie badawcze, że jedynie „spora-dycznie” będzie uwzględniał stosunek Grecji do Związku Sowieckiego (s. 10). Wynikałoby z tego, że w greckiej polityce bezpieczeństwa Związek Sowiecki odgrywał marginalną rolę, ale autor nie przytoczył na to dowodów, nie wyjaśnił nawet charakteru stosunków grecko-sowieckich. J. Paszkiewicz doszedłby zapewne do innych wniosków, gdyby sięgnął do sowieckich (*Dokumenty Wnieszonej Politiki SSSR*) i postsowieckich (np. *Politbiuro CK RKP(b) – WKP(b) i Jewropa. Rieszenija „osoboj papki”*, Moskwa 2001) publikacji dokumentów dyplomatycznych bądź przynajmniej wykorzystał istniejące na ten temat opracowania (A.L. Zapantis, *Greek-Soviet Relations, 1917–1941*, New York, Columbia University Press 1982;

A.A. Ułunian, *Komintern i Gieopolitika: Bałkanskij rubież 1918–1938 gg*, Moskwa 1997).

Grecja uznała *de iure* Związek Sowiecki 8 marca 1924 r., wkrótce po tym jak uczyniła to Wielka Brytania i Włochy. Decyzja Aten o nawiązaniu z Moskwą stosunków dyplomatycznych musiała wynikać z określonych kalkulacji politycznych, m.in. dotyczących bezpieczeństwa narodowego. W latach dwudziestych Moskwie nie był obojętny rozwój wydarzeń w regionie bałkańskim, którego polityczną destabilizację starano się pogłębiać licząc na wybuch „rewolucyjnych wojen”. Wykorzystywano do tego celu Komintern i podległe mu partie komunistyczne działające w państwach bałkańskich, m.in. Komunistyczną Partię Grecji (KKE). Znamienna była rezolucja obradującego w Moskwie V Kongresu Kominternu (17 VI – 8 VII 1924 r.), głosząca prawo do samostanowienia mniejszości narodowych, które znalazły się w granicach państw bałkańskich. Zaostrzało to – i tak napięte – stosunki narodowościowe na Bałkanach. Autor wspominał o dylemacie KKE w sprawie utworzenia, zgodnie z wytycznymi Kominternu, niepodległego państwa „w oparciu o lud macedoński i tracki” (s. 73). W pierwszej połowie lat trzydziestych Kreml liczył się ponownie z możliwością wybuchu konfliktu w regionie bałkańskim dotkniętym dotkliwie skutkami światowego kryzysu gospodarczego, głównie w sferze agrarnej. W Moskwie uważano wtedy, że Grecja jest najbardziej niestabilnym krajem w regionie. Powstanie Ententy Bałkańskiej oceniano krytycznie jako przejaw międzynarodowego wzmocnienia jej sygnatariuszy, nie stanowiący jednak zagrożenia dla Związku Sowieckiego.

Niedociągnięciem w narracji autorskiej jest brak wzmianek o pełnionych funkcjach postaci pojawiających się w tekście po raz pierwszy. Utrudnia to m.in. właściwe zrozumienie opisywanej sprawy. Autor pisze np., że „brytyjski dyplomata” Neville Henderson (s. 207–208) podjął bezowocną mediację w celu pogodzenia Grecji z Bułgarią w grudniu 1930 r. Nie zaznaczył jednak, że Neville Henderson był w tym okresie posłem brytyjskim w Belgradzie (1929–1935) pozostającym w dobrych relacjach z królem Aleksandrem I. Prawdopodobnie nie wzbudzał więc większego zaufania zarówno w Sofii, jak i w Atenach, co tłumaczyłoby częściowo fiasko jego zabiegów. Na s. 215 jest informacja o rozmowie Wenizelosa z Patriciem Ramsayem, ale dopiero na s. 230 dowiadujemy się, że Ramsay był „brytyjskim przedstawicielem w Atenach”. Trafniej byłoby napisać, że był posłem brytyjskim (w latach 1929–1933). Błędem jest nazwanie Philippe’a Berthelota „wpływowym politykiem” (s. 184).

Berthelot był sekretarzem generalnym francuskiego MSZ (1925–1933), postacią znaczącą, ale w organizowaniu i funkcjonowaniu francuskiej dyplomacji. Na s. 218 jest informacja o rozmowie Zoga I z „brytyjskim ambasadorem w Tiranie w kwietniu 1930 r.” nie ma jednak (w całej pracy) nazwiska tego dyplomaty. Brytyjskim posłem, jednocześnie konsulem generalnym w Albanii, ale nie „ambasadorem”, był Robert Hodgson (w latach 1928–1936).

Mam zastrzeżenia do sposobu zapisu przez autora szeregu odnośników i przypisów, ograniczonych do podania nazwy archiwum, zespołu, numeru teczki i dat, np. *PRO FO*, 371/12861 (18.01.1928; 19.07.1928), s. 51, przypis 103; *AAN*, *Poselstwo RP w Atenach*, 33 (04.11.1926), s. 51, przypis 108. Taki zapis nie informuje czytelnika o tym jakiego rodzaju dokumentu dotyczy – raportu, telegramu, noty itd. (oryginał, kopia), gdzie on powstał oraz – co najbardziej istotne – kto jest jego autorem i odbiorcą. Podobnie pisane są odnośniki do publikacji dokumentów, np. *DBFP*, *seria I*, t. XVIII, s. 354 (przypis 65, s. 113); *DDI*, *seria VII*, t. IV, s. 89 (przypis 140, s. 135).

Indeks nazwisk sporządzony został niestarannie. Autor zbywa czytelnika informacją „polityk”, „dyplomata” nie podając przynajmniej najważniejszych funkcji i okresu ich pełnienia (wyjątkiem jest kilku monarchów). Taka informacja o osobach, które odgrywały kluczową rolę w przedstawianych przez autora sprawach, jest wręcz konieczna, zwłaszcza wobec polityków i dyplomatów greckich, mało przecież w Polsce znanych. W indeksie nazwisk zdarzają się też nieścisłości, nawet w tych lakonicznych informacjach, np. „Balfour James, dyplomata bryt.” (s. 293), a powinno być „Arthur James Balfour, konserwatywny polityk bryt.” I należałoby dodać – „premier (1902–1905), minister spraw zagranicznych (1916–1919)”; informacja, że Nicolae Iorga to „uczony rum.” (s. 294) pomija jego działalność polityczną (był premierem w latach 1931–1932), a słowo „uczony” nie wyjaśnia jaką dziedziną nauki się zajmował (był historykiem). W indeksie nazwisk kursywą pisane są nazwiska autorów wykorzystanych prac, ale zauważyłem, że nie wszystkie – np. Czekalski Tadeusz czy Sierpowski Stanisław pojawiają się z informacją „historyk polski”. Odrębny indeks stanowią nazwiska greckie w oryginalnym zapisie, niektóre z nich zostały zamieszczone także w poprzednim indeksie. Nie jest dla mnie jasne, po co takie rozgraniczenie.

Wnioski J. Paszkiewicza są trafne, choć niektóre trudno uznać za szczególnie odkrywcze, np. że w opisywanym okresie bezpieczeństwo międzynarodowe na Bałkanach „stanowiło sumę bezpie-

czeństw narodowych” Grecji i pozostałych państw regionu. Stwierdzenie, że polityka bezpieczeństwa Grecji „wykluczała możliwość budowy państwa i społeczeństwa opartych na zasadach wieloetniczności i wielokulturowości” (s. 272), można z kolei odnieść także do polityki innych państw regionu bałkańskiego.

Powyższe uwagi krytyczne nie podważają mojego przekonania, że rozprawa J. Paszkiewicza jest opracowaniem stanowiącym oryginalne osiągnięcie badawcze i wpisuje się znacząco do historiografii polskiej na temat Grecji i Bałkanów w okresie międzywojennym. Praca dowodzi wykorzystania przez autora różnorodnego materiału źródłowego i znajomości historiografii szeregu państw w zakresie prezentowanych zagadnień. Świadczy o jego wielkiej erudycji w wielu kwestiach politycznych, gospodarczych i społecznych Grecji, często bardzo zawiłych. Zaletą rozprawy, obok jej wartości merytorycznej, jest narracja autorska utrzymana konsekwentnie w rzeczowym, syntetyzującym materiał źródłowy stylu.

ANDRZEJ M. BRZEZIŃSKI

UNIwersytet Łódzki*

Artur Czuchryta, *Z dziejów klasy średniej w Lublinie. Kupcy branży kolonialnej w życiu gospodarczym i społecznym miasta (1918–1939)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2011, ss. 140.

Nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej ukazała się kolejna praca badacza młodego pokolenia – Artura Czuchryty. Głównym przedmiotem zainteresowań autora jest najnowsza historia Polski, a szczególnie zagadnienia gospodarcze i społeczne Lubelszczyzny¹. Tym razem do rąk czytelników trafiła książka dotycząca rynku wewnętrznego Drugiej Rzeczypospolitej, a właściwie jego specyficznej części – handlu kolonialnego prowadzonego na terenie Lublina. Podkreślić należy, że już sam fakt zajęcia się

* Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Powszechnej Najnowszej.

¹ Autor recenzowanej monografii, pracownik Zakładu Historii Gospodarczej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, opublikował m.in. pracę *Przemysł rolno-spożywczy w województwie lubelskim w latach 1918–1939*, Lublin 2008.